

І ФІЛОСОФІЯ ТА АНТРОПОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

О.Романовський* (м. Херсон)

ПРОБЛЕМИ ГУМАНІЗАЦІЇ І РОСІЙСЬКА РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

У ХХ ст. була зроблена грандіозна за своїми масштабами спроба немовби заново відкрити ідею розвитку, еволюціонізму пристосувати до людини – образу і подоби Бога, більш того, вплинути на подальший розвиток людини у відповідності із сконструйованою метою – “загального блага”, ”головної вигоди” (Ф.Достоевський). Очікуваний результат вважався близьким і легко досяжним, настільки очевидною здавалася залежність “характеристик” від природного та суспільного довкілля. Виникла спокуса створити якийсь надсуспільний “блок управління” суспільством, який буде “виводити” не просто людину, у якої виявилось багато “недоліків”, а нову, “виправлену” людину, кращу за попередню. Тобто виникла ідея взяти на себе (звичайно за допомогою науки) функції надлюдські. У цій програмі органічно з’єднувались три “неорганічні” ідеї (які мають витоки у світоглядній парадигмі: частина – ціле, яка була характерною для Нового часу): раціоналізму, редукціонізму та еволюціонізму.

Згідно з таким підходом весь світ розглядається як великий і заодно як надто складний механізм з відповідною “методологією” поводження з ним. Вважається, що будь-яка складність може бути розкладеною на прості основоутворюючі складові. Людська свідомість, яка втратила зв’язок з Буттям, єдиною достеменною реальністю визнала сама себе (*cogito ergo sum*). Починається заперечення будь-якої передзаданості, а тому – й будь-якого передданого сенсу (цінності). Тепер сенс повинен бути не засвоєним, а створеним, сконструйованим самою людиною, яка зненацька знаходить себе абсолютно самотньою в пустому світі [Бердяев Н.А. Царство Духа й царство кесаря.- Париж,

---

* Романовський О. – пошуківець Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.

Космологічний аспект сенсу буття було втрачено. Релігія почала здаватися ілюзією, а філософія почала поступово перетворюватися в економічну соціологію чи служницю “позитивних” наук. Те, що пристойно виглядало на папері, у житті призвело до систематизованої ворожнечі проти самого Буття, котре було “взято під підозру” (М.Бердяєв). Духовність, яка була проголошена чимось другорядним, швидко була зведена з “другого” на останнє місце. Потім, згідно з внутрішньою логікою, починається боротьба проти самого “матеріального базису” (який також підлягав редукції, котра стає принципом) в чому проявилася світозаперечуюча природа такого підходу. В соціальній сфері починається руйнація основ людського існування. Приховане усвідомлення хибності такого підходу призводить до світоглядного нігілізму, що замінив давній "помірний" скептицизм і новий агностицизм, а очікування достеменного сенсу, який ще тільки повинен з'явитися у майбутньому, в поєднанні з нігілізмом знецінило теперішнє й призвело до своєрідного рукотворного есхатологізму.

Тепер відчувається гостра потреба нового виміру людського світу. Так, французький культуролог М. де Серто відзначає, що приходиться не тільки відмовитися від ідеології господаря, але й сама ідея авторства є фіктивною тому, що те, що пізнаючий індивід думає чи пише, те, що він знає, є лише “виходом” з попередньої історії, перевагами якої він користується [Козлова Н. Социология повседневности: переоценка ценностей // Общественные науки и современность. 1992.- № 3.- С. 50].

Який же вихід з цієї ситуації? На перший погляд, здавалося б доцільним відмовитися від попередніх наукових помилок. Певною мірою це означало б відмову від раціоналізації і від монізму. Але наука навряд чи може існувати без *ratio*, без розуму. Відмова ж від монізму небезпечна тим, що приводить до релятивізму.

Сьогодні в українському суспільстві поступово зникає ототожнення теорії з практикою, зверхнє відношення до чужої чи своєї власної повсякденності і приходиться розуміння того, що не існує істини, яка задовольняє всіх, є “останньою та завершальною”. Стає неможливою ситуація розподілу світу на “своїх” та “чужих”, де “свої” завжди праві, а “чужі” - ні. На передній план виходить людина, її потреби й інтереси, чільне місце посідають загальнолюдські цінності.

Зміни у світогляді, ідеології, науці та культурі зумовили необхідність розробки та впровадження нової концепції освіти, яка є основою підготовки молоді до самостійної та творчої життєдіяльності в нових соціальних і культурних умовах, важливим чинником формування

особистості сучасного типу, патріота незалежної української держави. Тому важливу роль у вихованні особистості відіграє орієнтація освіти на загальнолюдські гуманістичні цінності.

Ідея олюднення усього простору соціальних стосунків, пріоритет неповторності, самотності кожної людини, як вищої цінності, визначає стратегічну мету справді демократичної держави.

Але про реальне олюднення соціальних стосунків говорити зарано, оскільки сучасне суспільство переобтяжене кризовими негараздами і насичене негараздами людини, наявність яких пояснюється тим, що ми живемо в перехідному періоді. Хоча з теоретичної точки зору навряд чи слід зважати на таке пояснення, оскільки сьогодні завжди є переходом від минулого до майбутнього, тому в певному розумінні ми завжди живемо в своєрідному перехідному періоді. Тобто сьогодні можна розуміти, з одного боку, як миттєвість, а з іншого – як вінець попередніх творінь. Виходячи з цього, існують протилежні точки зору на можливість розуміння сучасності. Більшість авторів вважають, що для справжнього розуміння проблем сьогоднішнього дня необхідно ретельно аналізувати уроки історичного досвіду. Прихильники іншої точки зору вважають, що світова історія аж ніяк не закінчилася і кінця її ще не видно, а те, що ми спостерігаємо, є не ціле, а лише частина, може, навіть менша частина цілого. [Зуєв В., Зякун А. Драма. Без початку і кінця // Віче.-1998.- №4.- С. 108-109]. Такі позиції визначають й цілі, яких прагнуть ті чи ті автори. У першому випадку проголошується нерозривний зв'язок минулого, сучасного і майбутнього, хоча нерідко спостерігається розрив зв'язків між цими основними етапами розвитку людства, що не дає можливості адекватно відобразити органічну наступність, яка має місце в історичному процесі. У другому випадку роль кінцевої мети відіграють цілі сьогоднішнього дня, які переважають у сучасному українському суспільстві. Те, на що відчуває брак українське суспільство зараз, то це - відсутність сталих смислових і моральних дороговказів. Тому кризу українського суспільства можна визначити як кризу самої людини. І одним з напрямків подолання цієї кризи і є гуманізація суспільства. Україна потребує морального відродження. Погляди громадськості України нині звернені до підростаючого покоління, тому що воно має стати найбільш дійовою перетворюючою силою суспільства. Але в шкільній освіті (різних рівнів) відсутня чітка система моральних цінностей, панує певна розгубленість у моральному вихованні.

Отже, під гуманізацією слід насамперед розуміти надбання як окремою людиною, так і суспільством взагалі сенсу буття, що неможливе без реалізації потенційних можливостей. В свою чергу розкриття цих можливостей передбачає творчу діяльність, в процесі якої вибудовується

сенс життя. Щодо творчої діяльності, то вона своєю основою має свободу, оскільки без свободи неможлива.

Можливо, шлях пошуків сенсу життя треба шукати в історичній спадщині, у здобутках, котрі свого часу не були достатньою мірою оцінені. Інакше кажучи, використати евристичний потенціал мислителів минулого, керуючись тим методологічним принципом, згідно з яким в історії відсутнє абсолютне “зняття” (Гегель). Більш того, талановита думка минулого завжди зберігає свій евристичний потенціал і з плином часу розкриває нові сторони, які здібні збагатити сучасні наукові пошуки.

З такої позиції представляється доцільним розглянути спадщину російської релігійної філософської думки, для якої характерна зосередженість на долі людини і визнання високої цінності людської особистості.

Мабуть, буде слушним таке зауваження. Зараз, коли змінилися політичні реалії, в певному розумінні змінюються і реалії теоретичні, тобто змінюється кут зору щодо понять, категорій, методів тощо. Філософи Російської імперії, які після Жовтневої революції працювали за межами Радянського Союзу, здобули назву російських релігійних філософів, що відповідало тогочасним реаліям. Але зараз така назва викликає принаймні сумнів. Якщо згадати таких видатних представників російської релігійно-філософської думки як Бердяєв, Флоровський, Зеньківський – то це вихованці України [Див.: О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья.- М., 1990.- С. 12, 21, 27].

Духовним підґрунтям російської релігійної філософії є вчення Вол. Соловйова, предком якого з боку матері був Г.С.Сковорода, а духовним вчителем – П.Д.Юркевич [Див. Напр.: Сухарев Ю.Н. К исследованию жизни и творчества Вл. С. Соловьева // Вопр. философии.- 1991.- №2.- С. 137-138]. Навіть ці факти примушують принаймні сумніватися у коректності такого поняття як російська релігійно – філософська думка.

Що ж до мови видруку творів, то очевидно слід погодитися зі ствердженням А.Колодного: “... національна належність філософа визначається не географічним тереном його проживання, не мовою видруку творів, не прихильністю його до певної філософської течії, а насамперед духом етнічної самосвідомості, який з необхідністю проглядається в змісті написаних ним праць, в стилі філософствування, практичній орієнтованості його творчої спадщини - прагненні допомогти своєму народу в історичному самовизначенні, в його соціальному поступі” [Колодний А. Філософ з українською душею // Олексюк В.І.

Християнська основа української філософії: (Вибр. Твори).- К., 1996.- С. 9].

Отже, враховуючи це зауваження, поглянемо на деякі ідеї російської релігійно – філософської думки. Так, М.Бердяєв вважає, що взаємовідносини між шляхами людського спасіння і шляхами людської творчості – це найгостріша проблема сучасності. Болючість проблеми спасіння і творчості віддзеркалюють розколи між Церквою і світом, духовним і світським. Церква зайнята спасінням, творчістю – світ. Творчі справи не виправдані, не освячені Церквою.

Щодо окремої людини, то це питання про те, чи може людина виправдати себе не тільки покорою вищій силі, але й своїм творчим підйомом. Для розуміння цього питання важливо мати уявлення, що Бог чекає від людини творчого акту як відповіді людини на творчий акт Бога. “Ідея Бога є величною людською ідеєю. Ідея людини є величною Божою ідеєю. Людина очікує народження в собі Бога. Бог очікує народження в ньому людини. Надзвичайно зухвалою є думка, що Бог не може обходитися без людини, без відповіді людини, без творчості людини. Але без цієї зухвалості одкровення Боголюдства позбавляється сенсу” [Бердяєв Н.А. Самопознание.- М., 1991.- С. 134].

В останні десятиліття наука значною мірою намагається не лишатися осторонь людських проблем. Тому об’єктом зосередженої уваги знов стає людина, яка виявилася набагато складнішою, ніж це уявлялося раніше. Наука повертається до “забутої людини”, чий почуття, уявлення і діяльність є основою руху будь – якої соціальної системи. Фейєрабенд, наприклад, вважає, що епістемологію взагалі треба замінити “антропологією пізнання” – наукою з людським обличчям. За його думкою, “антропологія пізнання” повинна розуміти будь - яку систему знання як продукт діяльності спільноти людей, як вираз їх інтересів і потреб, стереотипів мислення і сприйняття ціннісних і емоціональних структур. Тільки така наука перестає бути відчуженим знанням і стає наукою з людським обличчям [Fairabend P. Farewell to Reason.- London-New York.- 1987.- P. 19].

Думка Фейєрабенда перегукується з бердяєвською зосередженістю на долі людини, на питанні про сенс людської творчості, на гуманістичній спрямованості цієї творчості.

Бердяєв відзначає розбіжність між теоретичною думкою і проблемами ЛЮДИНИ: «Сенс повинен бути співзвучним з моєю долею. Об’єктиований сенс позбавлений для мене будь-якого сенсу» [Бердяєв Н.А. Самопознание.- М., 1991.- С. 448]. Оскільки Бердяєв не тільки екзистенційний, але й релігійний філософ, то його завдання полягає в

тому, щоб не обмежуватися відгуком на людський запит, не тільки захищати людину, але й вимагати вищої людської відповідальності. В цій позиції міститься певне протиріччя між екзистенційною та християнською точками зору. Тому у світосприйнятті Бердяєва йде напружена боротьба між християнським уявленням про те, що світ занурений у зло і його треба рятувати – і екзистенційною – “світ є зло” і його треба усунути.

Глибинною різницею між цими двома поглядами є базова орієнтація принципів соціальної будови або на індивіда, або на суспільне ціле, систему.

Бердяєв орієнтований на індивіда, на особистість, але він не відкидає протилежну позицію, вбачаючи тут раціональну зернину. Він розробляє свій власний підхід, своє бачення протистояння цих напрямів “спасіння” і “творчості” (за термінологією Бердяєва).

Духовним ґрунтом такого стану є те, що мислення Нового часу все знаходилося у владі раціоналізації. У свідомості людства розпоширилися онтологічні реальності. Так з’являється раціоналістичне розуміння Церкви як установи, яка існує для спасіння окремих душ, але не цікавиться творчістю життя суспільного, космічного. В основу християнства, як дороги спасіння для вічного життя покладається смирення, індивідуальне смирення (рос. – смирение). Але людина не може рятуватися одна, вона може рятуватися лише разом зі своїми братами, з усім, що створене Богом, з усім світом. І в цей шлях спасіння обов’язково входить любов, яка відкривається Євангелієм і є ОСНОВОЮ Нового Заповіту Бога з людиною. Цим рятується людина, рятується весь світ, досягається просвітлення. Такий процес не може не бути творчим процесом [Путь. Орган русской религиозной мысли.- Париж, 1925.- № 1.- С. 93].

Людина - розумна істота, але це не наукове ствердження, а проект майбутнього, який реалізується в процесі проходження життєвого шляху. І сенс нашого життя в тому, щоб гідно пройти відпущений нам відтинок часу. Але людина не може стрибнути вище закладених у її природі можливостей. Інша справа, на добре чи на зле вони перетворюються. Саме у виборі одного з двох цих початків кожний приймає персональну відповідальність. Тут, саме тут проявляється свобода його волі. Більш того, конструюючи свою долю, він може у визначених межах модифікувати свої суттєві задатки, долати і перетворювати СВОЮ природу. В цьому розумінні людина є істотою самодолаючою [Франк С.Л. Духовные основы общества: введение в социальную философию.- Париж, 1930.- С. 254]. У доланні самої себе у людини народжується світогляд.

Світогляд, а тим більше людяний, гуманний світогляд можна здобути лише шляхом свободи, шляхом ненасильства, дорогою особистого вибору, оскільки істина не може бути примусовою.

Світовий досвід ХХ ст. продемонстрував, що свобода – це неперехідна цінність, основна, суттєва характеристика людини. Свобода – це “онтологічна першооснова людського життя”. Будь – яка відмова від свободи є духовним самогубством, будь – який замах на свободу іншого є замах на вбивство у ньому людини, на протиприродне знищення в ньому “образа і подоби Бога” та перетворення його в тварину. Будь-яка спроба подавляти творче поривання, початок свободи, творчу співучасть людей в суспільному житті призводить до якоїсь соціальної атонії і в той же самий час до накопичення напруги, до переродження природної та придушеної свободи реалізації намагань в ”руйнуючу” запеклість самоствердження і сліпе бунтарство [Франк С. Л. Духовные основы общества: введение в социальную философию.- С. 134].

Разом з тим очевидно й те, що не буває абстрактної свободи задля свободи. Визначення її природи, умов реалізації ставить кардинальні питання про сутність та існування людини, про сенс її життя, про місце і роль в суспільстві, про співвідношення свободи і відповідальності. Але у світових трансформаціях, які ми переживаємо, вимога невідкладної та всеохоплюючої свободи часто приховує її різнобічність, багатогранність, взаємодію з багатьма іншими суспільно-політичними феноменами, інститутами, цінностями: владою, авторитетом, справедливістю, відповідальністю. Вимагання абсолютної свободи, надання свободі абсолютного пріоритету перед всіма іншими цінностями може в тій чи тій формі передбачити виправдання та використання для її досягнення будь - яких доступних засобів, в дусі улюбленого гасла всіх послідовних революціонерів: «мета виправдовує засоби». До чого це може призвести й дійсно призвело, ми знаємо з досвіду концтаборів Майданека, Бухенвальда, Колими, Соловків [Гаджиев К.С. Размышления о свободе // Вопросы философии.- 1993.- №2.- С. 33].

Християнська антропологія визнає глибоку зіпсованість людської природи як наслідок гріхопадіння. Образ спокутування повинен відповідати рівню, на якому трапилася ця зіпсованість (тобто на рівні богоспількування). Це, звичайно, не виключає визнання можливості визначеного впливу і соціального середовища на людину. Соціальні хвороби слід лікувати соціальними засобами, без зазіхання на людську душу. Зараз дуже гострою є необхідність усвідомлення меж в рівнях нашого ушкодженого, такого, що втратило цілісність, буття. Кесареві кесарево, а Боже Богові. Зазіхання на недозволене в одному випадку призвело до інквізиції, в другому – до етатизму. На соціальному рівні

виникає питання про співвідношення двох першопочатків: Божого і людського, Церкви як Боголюдського організму і людського соціуму взагалі, Церкви і суспільства, Церкви і держави. З єдиності істини витікає, що ніщо не може бути поза цією істиною, що всі сфери життя повинні бути визначеними у відповідності з нею [Вениамин (Новик), игумен. О православном миропонимании // Вопр. философии.- 1993.- №4.- С. 138]. Звідси спокуса перетворити все суспільство і державу в Церкву (в релігійно-філософській літературі це мало назву теократії). З іншого боку, це визначення може бути тільки вільним, а тому воно принципово може не бути втіленим. Істина, таким чином, в цьому світі може й не переважати. Отже, і на суспільному рівні, якщо не розуміти християнство тільки як релігію особистого спасіння, а Церкву – тільки як монастир (еклезіологічне монофізитство), виникає антиномія: необхідності (істини) і свободи (людини), яка не дає ніяких гарантій. Містично ця антиномія вирішується Христом. “Якщо ви будете у слові Моєму, то ви Істинно Мої учні, і пізнаєте Істину, і Істина зробить вас вільними” [Ів. 8:31-32].

Держава не гарантує свого перетворення у Церкву, побудову Царства Божого на Землі. Вона покликана лише забезпечити людям гідне їх існування. Незбагненність Божества має свій корелят у творенні, в тому числі і на соціальному рівні. «Можливість планомірного розвитку суспільства - хиба, яка містить в собі трагічні наслідки» [Моисеев Н.Н. Универсальный эволюционизм // Вопр. философии.- 1991.- №3.- С. 21]. Складність управління системою знаходиться у експоненціальній залежності від її складності, що підриває раціоналістичну утопію тотальної керованості. Максимум, що люди можуть визначити – це напрям своєї діяльності (чи недіяльності). Соціальна інженерія не менш небезпечна, ніж генна [Вениамин (Новик), игумен. О православном миропонимании.- С. 145].

До того ж, людина є істотою, яка весь час долає, визначає якісь межі і переступає їх, виходить за ці межі. За Гегелем, визначити межу означає перетнути її, і навіть розумовий перетин межі є все ж таки її перетин, хоча й в іншій реальності. В цьому розумінні він не може бути хибним. Філософська рефлексія, та й мислення взагалі, були б неможливі без здібності думки долати саму себе, так як саме “усвідомлення означає трансцендування за межі того, що усвідомлюється” [Франк С.Л. Непостижимое.- Мюнхен, 1971.- С. 302] Заглиблюючись у саму себе, людина може зробити “перехід”, відчутти іншу глибинну реальність, “світи інші” (Ф.Достоевський). Не випадково питання про “перехід” стає однією з парадигм сучасного філософського мислення [Вениамин

(Новик), игумен. О православном миропонимании.- С. 145].

Ці набутки не можна лишати поза увагою зараз, коли гостро постає проблема гуманізації суспільства, повернення йому, користуючись словами П.Фейєрабенда, людського обличчя. У загальних рисах ця проблема вже усвідомлена як глобальна проблема збереження людської особистості. Одним з шляхів збереження людської особистості і є гуманізація людського суспільства, в реалізації яких чільне місце посідають освіта і виховання. Напрямок гуманізації в системі освіти відповідає потребам українського народу, який століттями плекав неперехідні духовні вартості, втілені в його високій культурі, літературі, мистецтві. Гуманізація навчально-виховного процесу передбачає виховання загальнолюдських цінностей, носієм яких є релігія, зокрема християнська мораль.

Гуманізація відбувається в умовах духовної кризи, яка характеризується відсутністю уявлення про життя як систему цінностей, маючи ієрархічну будову, з відповідним розумінням життєвого смислу як служіння вищій меті. Втрата потреби внутрішньо узгодити себе з цією системою цінностей – ось показник ідейної кризи. Вихід з цієї кризи можна шукати тільки серцем, оскільки”... без любові особистість не живе, а вмирає, це є основною думкою християнства” [Путь. Орган русской религиозной мысли.- Париж, 1925.- №1.- С. 59, 61].

Не слід забувати й того, що російські релігійні філософи будували саме світогляд, тобто сприймали набуття світогляду як творчий процес, в якому смисложиттєві орієнтації не даруються, а набуваються дорогою наближення до Бога.

В.Зінченко* (м. Київ)

НЕОМАРКСИСТСЬКА ІДЕЯ СОЦІАЛІЗМУ ТА ХРИСТІЯНСТВО

Поряд з іншими визначеннями, ХХ століття називають ще й століттям панування ідеологій, які майже завжди розглядали людину в ролі засобу для встановлення того чи іншого типу панування: чи то національного, чи то класового, а чи ж бюрократичного. Будь-якого, але обов'язкового такого, що протистояло б людській свободі, а відтак – і справедливості. Ідеологія відучує людину вільно мислити та свідомо приймати рішення. Вона хоче привчити її покійно пристосовуватися до

---

* Зінченко В.В. – аспірант Київського Національного університету імені Тараса Шевченка.